

KLASTERLARDA DAROMADLARNI TAN OLISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shirov Javlonbek Akbarovich

Tadqiqotchi

Javlonbeksherov9@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21484075>

Annotatsiya: mazkur maqolada paxta-to'qimachilik klasterlarida daromadlarni tan olishning o'ziga xos xususiyatlari MHXS (IFRS) 15 talablari asosida tahlil qilinib, daromadlarni tan olish mezonlari, bajarish majburiyatlari, nazoratning xaridorga o'tishi, ichki transfert operatsiyalari hamda eksport shartnomalarining hisobga olish jarayoniga ta'siri yoritilgan..

Kalit so'zlar: paxta-to'qimachilik klasteri, daromadlarni tan olish, MHXS (IFRS) 15, bajarish majburiyati, nazoratning o'tishi, shartnoma, analitik hisob, eksport operatsiyalari, ichki transfert operatsiyalari, moliyaviy hisobot.

Аннотация: В данной статье анализируются специфические особенности признания выручки в хлопчатобумажных кластерах на основе требований МСФО 15 и освещается влияние критериев признания выручки, обязательств по выполнению работ, передачи контроля покупателю, внутренних трансферных операций и экспортных контрактов на процесс учета.

Ключевые слова: хлопчатобумажный кластер, признание выручки, МСФО 15, обязательства по выполнению работ, передача контроля, контракт, аналитический учет, экспортные операции, внутренние трансферные операции, финансовая отчетность.

Abstract: This article analyzes the specific features of revenue recognition in cotton-textile clusters based on the requirements of IFRS 15, and highlights the impact of revenue recognition criteria, performance obligations, transfer of control to the buyer, internal transfer transactions, and export contracts on the accounting process.

Keywords: cotton-textile cluster, revenue recognition, IFRS 15, performance obligation, transfer of control, contract, analytical accounting, export transactions, internal transfer transactions, financial reporting.

Jahonda paxta-to'qimachilik klasterlari xomashyoni yetishtirish, uni chuqur qayta ishlash va tayyor mahsulotni iste'molchiga yetkazib berishning integratsiyalashgan modeli sifatida keng rivojlanmoqda. Bunday ko'p bosqichli ishlab chiqarish tizimida daromadlar turli faoliyat yo'nalishlari va ishlab chiqarish bosqichlarida shakllanganligi sababli ularni tan olish an'anaviy ishlab chiqarish korxonalariga nisbatan murakkabroq hisoblanadi. Ayniqsa, klaster tarkibidagi korxonalar o'rtasidagi ichki operatsiyalar, eksport shartnomalari, qayta ishlash xizmatlari hamda uzoq muddatli kontraktlarning mavjudligi daromadlarni tan olish vaqtini va miqdorini aniq belgilashni talab etadi. Shu bois xalqaro amaliyotda klaster korxonalarida daromadlarni tan olish MHXS (IFRS) 15 talablari asosida, ya'ni shartnoma bo'yicha bajarish majburiyatlari bajarilib, mahsulot yoki xizmat ustidan nazorat xaridorga o'tgan paytda e'tirof etilishi asosiy tamoyil sifatida qaralmoqda.

Zamonaviy paxta-to'qimachilik klasterlarida ishlab chiqarish jarayonlarining raqamlashtirilishi, qiymat yaratish zanjirining kengayishi va xalqaro bozorlarga integratsiyalashuv daromadlarni tan olishning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganishni taqozo etmoqda. Xususan,

daromadlarni ichki va tashqi realizatsiya operatsiyalari bo'yicha ajratish, mahsulot va xizmatlar kesimida bajarish majburiyatlarini aniqlash, shartnoma narxini alohida majburiyatlar o'rtasida taqsimlash hamda daromadlarni qiymat yaratish bosqichlari bo'yicha e'tirof etish moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini sezilarli darajada oshiradi. Shu nuqtai nazardan, klasterlarda daromadlarni tan olishning o'ziga xos xususiyatlarini xalqaro standartlar talablari asosida takomillashtirish moliyaviy natijalarni xolis aks ettirish, boshqaruv hisobi sifatini oshirish hamda investitsion jozibadorlikni kuchaytirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Belverd E. Needles, Marian Powers va Susan Crosson moliyaviy hisob nazariyasida daromadlarni tan olish korxona tomonidan iqtisodiy manfaatlarning olinishi ehtimoli va ularning ishonchli baholanishi bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydilar. Mualliflarning fikricha, daromadlarni noto'g'ri davrda e'tirof etish moliyaviy hisobot natijalarining xolisligini buzadi, shuning uchun daromadlarni tan olishda shartnomaviy majburiyatlarning bajarilishiga alohida e'tibor qaratilishi lozim [1].

Robert Libby, Patricia Libby va Frank Hodge daromadlarni tan olish jarayonida nazoratning xaridorga o'tishi asosiy mezon ekanligini qayd etadilar. Ular mahsulot yetkazib berish, xizmat ko'rsatish va uzoq muddatli shartnomalar bo'yicha daromadlarni tan olish tartibini tahlil qilib, daromadlarni iqtisodiy mazmun asosida aks ettirish moliyaviy hisobot sifatini oshirishini asoslaydilar [2].

Jerry J. Weygandt, Paul D. Kimmel va Donald E. Kieso moliyaviy hisob tamoyillarini yoritishda daromadlarni tan olish korxonaning bajarilgan majburiyatlari bilan bog'liq bo'lishi kerakligini ta'kidlaydilar. Mualliflar daromadlarning turli xo'jalik operatsiyalari bo'yicha tan olinishi moliyaviy natijalarni xolis aks ettirishning muhim omili ekanligini ko'rsatadilar [3].

Thomas R. Weirich, Thomas C. Pearson va Natalie T. Churyk xalqaro moliyaviy hisobot standartlari sharhida MHXS (IFRS) 15 ning amaliy qo'llanilishini tahlil qilib, ko'p elementli shartnomalarda daromadlarni alohida bajarish majburiyatlari bo'yicha taqsimlash zarurligini asoslaydilar. Ularning fikricha, bu yondashuv korxona daromadlarini yanada ishonchli aks ettirish imkonini beradi [4].

Barry J. Epstein va Eva K. Jermakowicz xalqaro standartlar bo'yicha amaliy qo'llanmada daromadlarni tan olishning besh bosqichli modeli turli tarmoqlarda bir xil qo'llanishini, biroq ishlab chiqarishning murakkab integratsiyalashgan shakllarida qo'shimcha analitik hisob zarurligini qayd etadilar. Ayniqsa, bir nechta bajarish majburiyatlariga ega shartnomalarda daromadlarni taqsimlash muhimligini ta'kidlaydilar [5].

Pauline Weetman xalqaro buxgalteriya hisobi bo'yicha tadqiqotlarida daromadlarni tan olish investorlarga taqdim etiladigan moliyaviy axborotning ishonchliligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ko'rsatadi. Muallif daromadlarni tan olishda iqtisodiy mazmunning ustuvorligi tamoyilini asoslab beradi [6].

David Alexander, Anne Britton va Ann Jorissen xalqaro moliyaviy hisobot tizimini tahlil qilib, daromadlarni tan olishda shartnomaviy munosabatlar, tavakkalchilik va nazoratning o'tishi o'zaro bog'liq mezonlar ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, xalqaro bozorda faoliyat yurituvchi korxonalar uchun ushbu mezonlarga qat'iy rioya etish zarur [7].

Peter Walton xalqaro moliyaviy hisobot standartlari rivojlanishini tadqiq etar ekan, daromadlarni tan olish tamoyillari moliyaviy hisobotlarning taqqoslanuvchanligi va shaffofligini ta'minlashini qayd etadi. Muallif MHXS (IFRS) 15 ning joriy etilishi korxonalarda daromadlarni tan olish amaliyotini sezilarli darajada takomillashtirganini e'tirof etadi [8].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, aksariyat xorijiy olimlar daromadlarni tan olishning asosiy mezonlari sifatida bajarish majburiyatining bajarilishi, mahsulot yoki xizmat ustidan nazoratning xaridorga o'tishi, iqtisodiy manfaatlarning olinishi ehtimoli va daromad summasining ishonchli baholanishini e'tirof etadilar. Shuningdek, murakkab va ko'p bosqichli ishlab chiqarish tizimlarida daromadlarni analitik hisob orqali alohida faoliyat yo'nalishlari va shartnomalar kesimida yuritish zarurligi ilmiy jihatdan asoslangan. Biroq paxta-to'qimachilik klasterlariga xos ichki transfert operatsiyalari, qiymat yaratish zanjiri va integratsiyalashgan ishlab chiqarish sharoitida daromadlarni tan olish metodikasi yetarlicha tadqiq etilmagan bo'lib, mazkur yo'nalishda ilmiy-uslubiy takliflarni ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi.

Paxta-to'qimachilik klasterlarida daromadlarni tan olish ishlab chiqarish jarayonining ko'p bosqichli va integratsiyalashgan xususiyati bilan belgilanadi. Klaster tarkibida xom paxta yetishtirish, uni qayta ishlash, yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish, tayyor mahsulot realizatsiyasi hamda xizmatlar ko'rsatish kabi turli xo'jalik operatsiyalari amalga oshirilganligi sababli daromadlarni tan olish mezonlari ham har bir operatsiyaning iqtisodiy mazmuniga qarab farqlanadi. Ayniqsa, ichki transfert operatsiyalari, eksport shartnomalari, uzoq muddatli kontraktlar va bir nechta bajarish majburiyatiga ega shartnomalar daromadlarni e'tirof etishda MHXS (IFRS) 15 talablariga qat'iy rioya etishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, klasterlarda daromadlarni tan olishning o'ziga xos xususiyatlarini tizimli ravishda umumlashtirish maqsadida quyidagi jadval ishlab chiqildi.

1-jadval

Paxta-to'qimachilik klasterlarida daromadlarni tan olishning o'ziga xos xususiyatlari

Nº	Daromad turi yoki operatsiya	O'ziga xos xususiyati	Daromadni tan olish mezon (MHXS (IFRS) 15)
1	Xom paxtani realizatsiya qilish	Daromad mavsumiy shakllanadi va hosil yig'ib olingandan keyin yuzaga keladi	Xom paxta ustidan nazorat xaridorga o'tgan paytda tan olinadi.
2	Paxta tolasini sotish	Jinlashdan keyin yaratilgan qo'shilgan qiymat hisobiga daromad shakllanadi	Tola xaridorga topshirilib, nazorat o'tganda tan olinadi.
3	Kalava (ip) realizatsiyasi	Yarim tayyor mahsulot sifatida ichki yoki tashqi bozorda sotiladi	Yetkazib berish majburiyati bajarilganda daromad tan olinadi.
4	Mato realizatsiyasi	Keyingi qayta ishlash bosqichi mahsuloti hisoblanadi	Mato ustidan nazorat xaridorga o'tganda tan olinadi.
5	Tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlarini sotish	Yakuniy iste'mol mahsuloti bo'lib, eng yuqori qo'shilgan qiymatni yaratadi	Xaridor mahsulotni qabul qilgan va nazorat o'tgan vaqtda tan olinadi.
6	Eksport operatsiyalari	Daromad Incoterms shartlariga bog'liq holda e'tirof etiladi	Nazorat eksport shartnomasida belgilangan nuqtada xaridorga o'tganda tan olinadi.
7	Qayta ishlash (processing)	Klaster boshqa buyurtmachining	Xizmat bajarilgan darajasiga yoki yakunlanganda daromad tan

	xizmatlari	xomashyosini qayta ishlaydi	olinadi.
8	Ichki transfert operatsiyalari	Klaster tarkibidagi korxonalar o'rtasidagi mahsulot harakati hisoblanadi	Konsolidatsiyalashgan hisobotda daromad sifatida tan olinmaydi, faqat tashqi realizatsiyada e'tirof etiladi.
9	Bir nechta bajarish majburiyatiga ega shartnomalar	Bitta shartnomada mahsulot va xizmat birgalikda ko'rsatilishi mumkin	Shartnoma narxi alohida bajarish majburiyatlari o'rtasida taqsimlanadi va har biri bajarilganda daromad tan olinadi.
10	Uzoq muddatli shartnomalar	Mahsulot yetkazib berish bir necha hisobot davrini qamrab olishi mumkin	Daromad bajarish majburiyatining bajarilish darajasiga mutanosib ravishda yoki nazorat o'tganda tan olinadi.
11	Bonus, chegirma va qaytarish shartlari mavjud shartnomalar	Operatsiya narxi o'zgaruvchan bo'lishi mumkin	Daromad faqat kutilayotgan kompensatsiya summasi bo'yicha baholanadi va keyinchalik aniqlashtiriladi.
12	Qo'shimcha mahsulotlar (chigit, lint va boshqalar) realizatsiyasi	Asosiy ishlab chiqarish natijasida hosil bo'ladigan qo'shimcha mahsulotlardan daromad olinadi	Qo'shimcha mahsulot xaridorga topshirilib, nazorat o'tganda daromad tan olinadi.

Mazkur xususiyatlar shuni ko'rsatadiki, paxta-to'qimachilik klasterlarida daromadlarni tan olish oddiy mahsulot realizatsiyasiga nisbatan ancha murakkab bo'lib, ishlab chiqarishning ko'p bosqichliligi, ichki transfert operatsiyalari, eksport shartnomalari va xizmat ko'rsatish faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli daromadlarni tan olish MHXS (IFRS) 15 talablariga muvofiq ravishda bajarish majburiyatlari, nazoratning xaridorga o'tishi va shartnoma shartlari asosida tashkil etilishi klasterlar moliyaviy hisobotlarining ishonchliligi va taqqoslanuvchanligini ta'minlaydi.

Paxta-to'qimachilik klasterlarida daromadlarni tan olishning o'ziga xos xususiyatlari ularning integratsiyalashgan ishlab chiqarish tuzilmasi, qiymat yaratish zanjirining ko'p bosqichliligi hamda turli xo'jalik operatsiyalarining yagona boshqaruv tizimida amalga oshirilishi bilan izohlanadi. Shu sababli daromadlarni tan olishda mahsulot yoki xizmat ustidan nazoratning xaridorga o'tishi, bajarish majburiyatlarining bajarilishi, shartnoma shartlari va operatsiya narxining ishonchli baholanishi asosiy mezonlar hisoblanadi. Mazkur yondashuv daromadlarni hisobot davrlari bo'yicha to'g'ri taqsimlash, moliyaviy natijalarni ishonchli aniqlash hamda moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlar talablariga muvofiqligini ta'minlaydi.

Shuningdek, klasterlarda ichki transfert operatsiyalari, eksport shartnomalari, qo'shimcha mahsulotlar realizatsiyasi va qayta ishlash xizmatlari bo'yicha daromadlarni alohida tartibda e'tirof etish zarurati mavjud. Ushbu operatsiyalarni mahsulot turlari, ishlab chiqarish bosqichlari va faoliyat yo'nalishlari kesimida analitik hisobga olish daromadlarning shakllanish manbalarini aniq belgilash, boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshirish hamda klasterlar faoliyati samaradorligini xolis baholash imkonini beradi. Natijada daromadlarni tan olishning takomillashtirilgan yondashuvi klasterlarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash,

investitsion jozibadorligini oshirish va xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini amaliyotga samarali joriy etishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Needles, B. E., Powers, M., & Crosson, S. V. (2022). *Financial and Managerial Accounting* (14th ed.). Cengage Learning.
2. Libby, R., Libby, P. A., & Hodge, F. D. (2023). *Financial Accounting* (11th ed.). McGraw-Hill Education.
3. Weygandt, J. J., Kimmel, P. D., & Kieso, D. E. (2022). *Financial Accounting: IFRS Edition* (4th ed.). John Wiley & Sons.
4. Weirich, T. R., Pearson, T. C., & Churyk, N. T. (2023). *Accounting and Auditing Research: Tools and Strategies* (11th ed.). Wiley.
5. Epstein, B. J., & Jermakowicz, E. K. (2024). *Interpretation and Application of IFRS Accounting Standards*. John Wiley & Sons.
6. Weetman, P. (2023). *Financial and Management Accounting: An Introduction* (9th ed.). Pearson Education.
7. Alexander, D., Britton, A., & Jorissen, A. (2023). *International Financial Reporting and Analysis* (8th ed.). Cengage Learning.
8. Walton, P. (2022). *Global Financial Accounting and Reporting: Principles and Analysis* (5th ed.). Cengage Learning.